ӘДӘБИЙЯТ ХАДИМИ

Азәрбайчан язычылары аиләсинин ән гочаман үзвү олан Абдулла Шаиг һәм һәяты, һәм дә ярадычылыг талеи э'тибарилә хошбәхт бир сәнәткардыр. Онун хошбәхтлийинин сирри бир яндан мүһитинә бағлыдырса, о бири яндан да өз шәхсиййәтилә әлагәдардыр. Бу о демәкдир ки, илләр бою зүлм вә истибдаддан зара кәлән бир сәнәткар гырх яшына чатдығы заман артыг азад совет мүһитиндә яшамаға башламыш вә өзүнүн кечмишиндәки фәалиййәтини бирә-он гат кенишләндирмишдир.

Бир мүәллим, язычы вә ичтимаи хадим кими Шаигин хошбәхтлийи ондадыр ки, һәятынын ән көзәл, ән гызғын чағларыны вәтәнә вә халга вермишдир. Шаиг бүтүн варлығы, арзу вә һәвәси, хәял вә дүшүнчәси илә сәнәтә, маарифә, элмә бағлы адамдыр. Әлли илдән артыгдыр ки, о, язы столу башында, али вә орта мәктәб аудиторияларында, нәшриййат вә редаксияларда чалышыр. О, шеир, һекайә, роман вә мәгаләләр языр; Азәрбайчан, рус, Гәрби Авропа вә Шәрг классикләриндән тәрчүмәләр эдир; «балача достлары»— мәктәбли ушаглар үчүн дәрс китаблары үзәриндә ишләйир; әдәбийят һаггында мәзмунлу мә'рузәләр эдир; нәһайәт, о, халгын э'тимадыны газаныб ССРИ Али Советинин депутаты олур.

Әдәбийяты халг арасында яймаг, классикләри ени нәслә танытмаг, фолклор көзәлликләрини үзә чыхармаг саһәсиндә көрдүйү ишләр гоча Шаигин һәят китабында бир чох мә'налы сәһифәләр тутур. Онун әдәбийят тарихи вә нәзәриййәсинә даир әсәрләри Азәрбайчанда әдәби вә элми фикрин инкишафына көмәк этдийи кими, мүхтәлиф мөвзуларда охудуғу мүһазирә вә мә'рузәләр дә һәмишә бөйүк марагла гаршыланмыш вә кәнчлийин тәһсил-тәрбийәсинә файдалы тә'сирини көстәрмишдир.

Чаванлығында Крыловдан «Сазандалар» тәмсилини тәрчүмә этмәклә өзүнүн 50—60 иллик мүтәрчимлик фәалиййәтинә гәдәм гоян Шаиг Низами вә Фирдөвси, Шекспир вә Свифт, Пушкин вә Лермонтов, Толстой вә Горки кими сәнәткарларын әсәрләрини азәрбайчанчая чевирмәклә кифайәтләнмәйиб, өз дәрсликләриндә айры-айры классикләрин һәяты, сәнәти, дүнякөрүшү һаггында бир чох элми-биографик очеркләр вермиш, гәзет сәһифәләриндә мәгаләләр чап этдирмишдир. 1907-чи илдә чыхан «Ушаг чешмәйи» китабындан вә мүәллим достлары илә бирликдә тәртиб этдийи мәшһур «Икинчи ил» дәрслийиндән сонра Шаиг «Күлзар» вә «Күлшәни-әдәбийят»ы языр.

Ичәрисиндә бә'зи дини әсәрләрин дә олмасына бахмаяраг, «Күлзар» өз идея вә мүндәрәчәси, хүсусилә классик Азәрбайчан вә рус әдәбийяты нүмунәләрини кениш әһатә этмәсилә о заманын бир чох дәрсликләриндән фәргләнирди. Бу, Черняевскинин «Вәтән дили» вә Р. Әфәндиевин «Ушаг бағчасы» китабларындан сонра ән яхшы дәрслик иди. «Күлзар» ени нәсли, кәнч азәрбайчанлы охучулары Пушкин вә Лермонтовун әсәрләрилә таныш эдирди. Тәрчүмәләрин чоху Аббас Сәһһәтин иди. Китабдакы биографик һиссәләри исә Шаиг өзү язмышды.

Мүәллиф китабына өзүнүн тәрчүмә вә тәбдил этдийи башга әсәрләри дә салмышды ки, бунлардан Лермонтовун «Гачаг» вә Чеховун «Саил» («Диләнчи») адлы әсәрләрини көстәрмәк олар. Шаиг һабелә Никитинин «Интизар» ше'рини тәбдил этмишди.

Бүтүн бу әсәрләрдә бир хүсусиййәт чох айдын көзә дәйир ки, истәр Сәһһәт, истәрсә дә Шаиг рус вә эрмәни әдәбийятындан, биринчи нөвбәдә демократик маһиййәтдә олан, халгын ичтимаи әдаләтсизлийә гаршы нифрәтини вә гәһрәманлыг ән'әнәләрини гүввәтләндирмәйә көмәк эдән бәдии нүмунәләр сечиб тәрчүмә этмәйә чалышмышлар. «Гафгаз» (Пушкин), «Хәбәрдар!» (Михайлов), «Күн ки, сәһәрләр чыхар» (Горки) кими әсәрләр буна сүбутдур.

Шаигин әдәби-педагожи фәалиййәтиндәки бу мүсбәт хүсусиййәт онун үмуми ичтимаи-эстетик көрүшләриндән ирәли кәлирди. Ярадычылығындакы мәһдуд вә зиддиййәтли чәһәтләрә бахмаяраг, 1905-чи илдән сонра Шаиг демократик идеялара, реализмә доғру чан атан, классик әдәби ән'әнәләри давам этдирмәйә чалышан, фолклора дәрин мәһәббәт бәсләйән бир язычы олмушдур.

А. Шаигин ән яхшы әсәрләриндә халг руһу, халгын зәнкин вә мүдрик бәдии хәялы чилвәләнир. Әдибин фолклорла бу мөһкәм әлагәси өз көкләрини онун ушаглыг илләриндән алмышды. Илк дәфә онда фолклора мараг оядан—вахтилә онларын эвиндә яшаян гоча Юсиф әми олмушдур. Борчалы гәзасынын Сарбан кәндиндән олан бу гочанын синәси халг нағыл вә дастанлары илә, аталар сөзү вә тапмачаларла долу иди. Гоча бу халг сәнәти нүмунәләрини нә гәдәр севки вә мәһарәтлә сөйләрди!. Шаиг сонралар да фолклор аләминдән һеч бир вахт айрылмамышдыр.

Мәшһур язычы вә мүәллим олдуғу заманларда Шаигин фолклорла мәшғулиййәти мүнтәзәм вә чидди бир һал, элми характер алмышды. О, һәм өзү халг ичәрисиндә фолклор нүмунәләрини топлар, һәм дә яй тә'тили яхынлашдыгда мүхтәлиф гәзалардан кәлмиш тәләбәләрин һәр биринә бир дәфтәр вериб, яйда өз ерләриндә эшидиб билдикләри фолклор нүмунәләрини һәмин дәфтәрә язмаларыны тапшырарды. О, бу йол илә аз мүддәт әрзиндә онларча нағыл, минә гәдәр аталар сөзү, чохлу баяты, беш-алты йүз тапмача топлая билмишди.

Топлама вә тәртиб этмә ишинин ардынча 1910-чу илләрдә Шаиг фолклора даир мәгаләләр языб чап этдирмәйә башлайыр. Бакыда чыхан «Игбал» вә башга гәзетләрдә онун бир нечә мәгаләси чап олунур. Онун 1913-чү илә аид олан «Дилимиз вә әдәбийятымыз» адлы мәгаләси Азәрбайчан дили вә шифаһи халг әдәбийятына һәср олунмушдур. Бу мәгаләдә охуюруг: «Мәишәтимизин бирәр айнасы олан һәдсиз-һесабсыз баяты-шикәстәләримиз, мәсәлләримиз, тапмачаларымыз, үрәкләри ән дәриндән чырпындыран, руһлары сәмадакы шәфәгләрә гәдәр йүксәлдән маһныларымыз, нәғмәләримиз гибтә эдиләчәк сәадәтләрдән дейилми? Һәлә әсрләрдән бәри ағыздан-ағыза кечмиш, ашыгларымызын охудуғу яныглы шеирләр, маһнылар, һекайәләр, нағыллар... гиймәтли бир хәзинә олдуғуну иддиа эдәрсәк, хәта дейил зәни эдирәм». Бир аз ашағыда Шаиг языр ки, Азәрбайчан шифаһи әдәбийяты «чамаатымызын сағлам бир фикрә вә үлви бир һиссә малик олдуғуну көстәрдийи кими, дилимизин дәхи нә гәдәр көзәл вә ләтиф бир дил олдуғуну сүбут эдир. Бизим эл әдәбийятымыз о гәдәр вүс'әтлидир ки, ону язмагла гуртарачаг шейләрдән дейил».

Шифаһи поэзиянын халг һәяты, халгын психолокиясы, мәишәти илә әлагәдар олдуғуну иддиа эдән мүәллиф мәгаләсиндә өз фикирләрини әйниләшдирән бир чох мисаллар кәтирир. Бурада биз халгын тәбиәтә мүнасибәти, көчәрилик, һейвандарлыг, халга көрә нәчиб сайылан инсани сифәтләр, көзәллик, севки, вәфа һаггында ән сәмими шеир нүмунәләринә раст кәлирик. Эл баятыларына мисал олараг мәгаләдә характерик нүмунәләр верилир.

Шаигин мәгаләсиндә классик әдәбийята даир әһәмиййәтли фикирләр вардыр. Дүздүр, эпигон шаирләри вә фарс дилинин бә'зи мәнфи тә'сирләрини нәзәрдә тутараг язычы бурада Азәрбайчан әдәбийяты вә шеир дилинин куя узун әсрләр бою «ирәлиләмәмиш» олдуғуна даир гейри-тарихи, ялныш бир фикир ирәли сүрүр; бунунла бәрабәр мәгаләнин яхшы чәһәтләри чохдур.

Азәрбайчан классик әдәбийятынын көзәл ән'әнәләри, бөйүк сималары сырасында Хагани вә Низаминин парлаг мөвгеи Шаиг тәрәфиндән ифтихарла гейд эдилир.

Ингилабдан сонра кәнч Азәрбайчан совет республикасынын сияси, игтисади, мәдәни йүксәлиши үчүн халгын һәдсиз бир фәдакарлыг вә гәһрәманлыгла ишә башламасы, сосиализм гуручулуғундакы парлаг наилиййәтләр, бүтүн дикәр гәләм вә мәсләк йолдашлары кими, Шаигин дә илләрдән бәри давам эдән фәалиййәтини ени, йүксәк бир мәрһәләйә галдырыр. О өзү языр: «Мән Бөйүк Октябр сосиалист ингилабынын ярадтығы бәхтияр һәят һаггында дүшүндүйүм заман һәмишә көзүмүн гаршысында шаһиди олдуғум ики лөвһә чанланыр: кечмиш вә букүн. Бу ики лөвһә мәндә боранлы вә думанлы күнләрдән сонра күнәшли яз сәһәринә говушмуш адамларда олан бир һал доғурур. Бу чох тәбиидир.

Мүдһиш фыртыналардан вә әзичи изтираблардан сонра һәят нә гәдәр дадлы олурмуш! Бу зөвгү, бу севинчи мән бүтүн гәлбимлә дуюрам».

Бу сөзләри Абдулла Шаиг 1949-чу илдә, Совет Азәрбайчанынын артыг 29 яшы олдуғу заман язмышды. Лакин гоча әдибин дедийи севинч далғасы һәлә чох-чох әввәлләр, Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулмасынын лап илк күнләриндән онун гәлбинә ахыб кәлмишди. Азәрбайчан зәһмәткешләри Коммунист партиясынын рәһбәрлийи вә рус халгынын гардашлыг көмәйилә буржуа-мүлкәдар ағалығына әбәди сон гоюб, ени гурулуша кечдийи заман А. Шаиг халгын бөйүк тарихи гәләбәсини ачыг үрәклә, севинч вә руһ йүксәклийилә гаршылаян язычылардан бири олмушду.

Бу илләрдә совет адамлары әдәбийят тарихинин өйрәнилмәсинә бөйүк мараг көстәрмәйә башламышдылар. Партиянын мүдрик милли сиясәти сайәсиндә формача милли, мәзмунча сосиалист мәдәниййәтини инкишаф этдирән Азәрбайчан халгы рус вә дүня классикләрилә бәрабәр өз доғма әдәбийятыны да мәһәббәтлә өйрәнмәк истәйирди. Вахтилә халг классикләри охумаг имканындан мәһрум олдуғу яхуд буна чәтинликлә наил олдуғу һалда, инди артыг нәшриййатлар вә мәтбуат классик әдәби ирсин кениш күтләләр арасында яйылмасы үчүн диггәтәлайиг ишләр көрүрдү. Әдәбийяты өйрәнмәкдә халга көмәк этмәк габагчыл зиялыларын вә язычыларын да мүгәддәс борчу иди. Онлар бу ишә һәвәслә гошулмушдулар.

Лакин 1920—1930-чу илләрдә халгын әдәбийята бөйүк мейл вә марағыны көрәрәк, бундан өз чиркин мәгсәдләри үчүн истифадә эдәнләр дә варды. Онлар Азәрбайчан әдәбийятынын реалист ән'әнәләрини инкар эдир, М. Ф. Ахундов, Сабир кими классикләри нүфуздан салмаға чалышырдылар. Белә бир заманда Азәрбайчан язычыларынын демократик ганады, әсас э'тибарилә, яшлы әдиб вә шаирләр—Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, А. Шаиг вә башгалары совет идеолокиясынын һәлледичи тә'сирилә гызғын ишә киришәрәк, реалист әдәбийяты эһтирасла мудафиә вә тәблиғ эдирдиләр.

Шаиг классик әдәби ирсин нәшри, тәдгиг вә тәблиғ олунмасы йолунда әһәмиййәтли тәшәббүсләр эдирди. Биз Шаиги Азәрбайчан Али педагожи институтунда әдәбийят тарихи вә нәзәриййәсиндән мүһазирәләр охуяч, диспутлар кечирән көрүрүк. О, поэтикая даир дәрслик языр, дил тарихини вә Азәрбайчан дилинин грамматикасыны тәдгиг эдиб, тәдгигатынын нәтичәләриндән өз дәрсләриндә истифадә эдир.

Ингилабын илк илләриндә Шаиг Бакыда Сабир адына китабханада «Бөйүк халг шаири Сабир» мөвзуунда чох долғун, мараглы мә'рузә этмишди. Бу мә'рузәдә Сабирин 1905-чи ил ингилабына мүнасибәти мәсәләсинә бөйүк ер верилмишди. О заман бир чох әдәбийятшүнасларын ортая атдығы «Сабирми «Молла Нәсрәддин»и яратмышдыр, я «Молла Нәсрәддин» Сабири?» суалында мәсәләнин гейри-элми шәкилдә гоюлдуғуну сүбут эдән Шаиг көстәрирди ки, «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби дә, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин ән яхшы әсәрләри дә, һәр шейдән әввәл, биринчи рус ингилабы дөврүнүн мәһсулудур. Бизим XX әср реалист әдәбийятымызы, демәк олар ки, 1905-чи ил ингилабы яратмышдыр.

Али мәктәбдә охудуғу мүһазирәләрдә Шаиг вахтилә Азәрбайчан шифаһи халг әдәбийятындан топладығы зәнкин материаллардан чох истифадә эдирди. Онун рәһбәрлийилә тәләбәләр фолклор нүмунәләрини топлайыр вә өйрәнирдиләр. 1926-чы илдә А. Шаиг көһнә зиялылардан Ш. Әфәндиева вә М. Һ. Ахундовла бирликдә «Баятылар» адлы бир китабча нәшр этдиләр. Бу, Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдийиә» китабы кими гиймәтли бир фолклор мәчмуәсидир.

А. Шаигин әдәбийят тарихи мөвзуларында яздығы әсәрләриндән «Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында мулаһизәләрим», «М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»и һаггында мулаһизәләрим», «1905-чи ил ингилабындан сонра етишмиш әдәбийятымыза сәтһи бир нәзәр», «А. Сәһһәт» вә с. мәгаләләри хүсуси гейд этмәлийик. Адларындан көрүндүйү кими, бу тәдгигләриндә мүәллифи мәшғул эдән әсас проблем Азәрбайчан әдәбийятында реализмин вә демократик идеяларын инкишафы тарихидир.

Мәгаләләриндә Шаиг М. Ф. Ахундовун ярадычылыг вә дүнякөрүшүнүн бир сыра мүһүм чәһәтләрини изаһ эдир. Ахундовун Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндәки мөвгеини ишыгландыран Шаиг онун ән көркәмли хидмәтини реализм әдәби мәктәбини тә'сис этмәсиндә көрәрәк языр: «Мирзә Фәтәли түрк (Азәрбайчан.—Ә. М.) тарихи-әдәбийятында биринчи реалист язычыдыр ки, әсәрләриндә һәгигәти, һәяты олдуғу кими көстәрир».

М. Ф. Ахундовун ярадычылығындакы һәятилийә, милли колоритә даир конкрет фактлар вә мулаһизәләр Шаигин бу әсәрләринин яхшы чәһәтләриндән бирнидир. Шаиг өз мәгаләләриндә Ахундовун инкишафына габагчыл рус ичтимаи фикринин, рус әдәбийятынын вә һабелә Гәрби Авропа мүтәрәгги мәдәниййәтинин тә'сириндән дә бәһс эдир. Сабирин өз сәләфләриндән, Азәрбайчан классикләриндән куя «пәк ираг» олдуғуну иддиа эдән әдәбийятшүнасларын әксинә олараг Абдулла Шаиг мәгаләсиндә М. Ф. Ахундовла Сабир арасындакы идея вә сәнәткарлыг әлагәсинә даир бир чох инандырычы элми мулаһизәләр ирәли сүрүр.

«Алданмыш кәвакиб» һаггында мәгаләдә М. Ф. Ахундовун һекайәси Азәрбайчан реалист нәсринин бинөврәсини тәшкил эдән, ичтимаи проблематикасы илә классик бир әсәр кими гиймәтләндирилир. Һекайәдә әдибин реалист типләр ярадығыны вә бунлардан һәр бирини фәрди вә ичтимаи хүсусиййәтләрилә, габарыг тәсвир этдийини Шаиг өз кениш тәһлили, инандырычы сүбутлары илә айдынлашдырыр. О языр ки, Ахундов бүтүн әсәр бою шаһын вә онун әтрафындакы а'янларын «ялныш һәрәкәтләринә, мәнтигсиз мүһакимәләринә, шүурсуз фәалиййәтләринә ачы-ачы күлүр вә һәр бирини өзүнә мәхсус кәскин бояларла тәрсим эдир».

Азәрбайчан әдәбийятшүнаслары ичәрисиндә, демәк олар ки, биринчи дәфә А. Шаиг Ахундов сатирасында мүсбәт идеал мәсәләсинә даир фикирләр ортая атмышдыр. Мәнфи типләри сатирик планда тәсвир эдән әдибин бу типләр мүгабилиндә һәр чәһәтдән, һәм дә һәдсиз үстүн олдуғуну көстәрән Шаиг чох доғру дейир ки, Ахундовун ифша этдийи адамларын «бүтүн дүшүнчә, дуйғу вә идеаллары шаирин әхлаги идеалына мүхалифдир. Шаир өз идеал аләминә йүксәләрәк, онлара чох йүксәкдән бахыр... Онлар шаирин яратмаг истәдийи ени һәята, ени аләмә дүшмән вә әнкәл олан вә инсанлығы зәһәрләйән зәрәрли микроблардыр». Белински һәят һәгигәтини бөйүк сәнәткарлыгла әкс этдирән Гоголу бир чох ердә язычы дейил, мәһз «шаир» адландырдығы кими, Шаигин дә бир чох чәһәтдән Гогол мәктәбинә яхын олан М. Ф. Ахундова «шаир» ады вермәси тамамилә тәбии иди.

Ахундовун идеалы илә эйбәчәр ичтимаи варлыг арасындакы кәскин зиддиййәти Шаиг «Алданмыш кәвакиб»дәки ачы күлүшүн мәнбәи һесаб эдәрәк языр ки, «һәр гәһгәһәсиндә әдибин руһи чырпынтылары, үрәк яхычы кәдәрләри вә изтираблары һисс эдилир». Демәли, Ахундовун һекайәси сатира олдуғу гәдәр дә лирик әсәрдир; орада мүәллифин һәссас, һәйәчанлы гәлби дөйүнүр.

М. Ф. Ахундовун ярадтығы Юсиф Сәррач образыны, мүәллифин өзү илә эйниләшдирмәк кими бир ялнышлыға йол версә дә, Шаиг әдибин мүсбәт гәһрәманынын характеристикасыны чох яхшы ачыр. Шаигә көрә, Юсиф Сәррачын симасында Ахундов көстәрмишдир ки, «әхлаг, фикир вә идеяча йүксәк оланлар һәр шейдән әввәл өзүнү дейил, чәмиййәтини, мүһитини дүшүнүр, онун сәадәти вә раһатлығы үчүн чырпыныр вә бу йолда һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмәз». Ахундовун тәсвириндә Юсиф Сәррач мәһз белә бир адам, «ени һәят гурмаг истәйән» чәмиййәтин бүтүн фәрдләрини бәхтияр яшатмаг арзусунда олан «мүсбәт тип», «халгы тәмсил эдән харигүл'адә бир инсандыр. Юсиф Сәррач образы һаггында мүһакимәләринә Шаиг онун мәғлубиййәтинин сәбәбләрини изаһ этмәклә екун вурараг, чох доғру дейир ки, бу «фәлакәтә сәбәб улдузларын тә'сири дейилди, халгла онун арасындакы башгалыгдан (охумалы: узаглыгдан—Ә. М.) доғмуш ичтимаи бир һадисә» иди.

Фүзули һаггында очеркиндә шаирин һәятына вә әсәрләринә нәзәр салан Шаиг «элмсиз шеир әсассыз дивар олур» фикрини мисал кәтирәрәк, Фүзули поэзиясындакы фәлсәфи әнкинлийи йүксәк гиймәтләндирир: «Фүзули шеир демәдән әввәл тәһсил-элмә чалышды. Исте'дады сайәсиндә һәм көзәл алим олду, һәм шаир. Чүнки элмсиз шеир тәмәлсиз бир бина кими олдуғуну вә шаир чаһил олурса, чәһли ше'ринә сирайәт эдәчәйини көзәлчә дүшүнмүшдү». Феодал-патриархал мүһитин зүлмәтләри ичәрисиндә, орта әср мүһарибәләри шәраитиндә яшайыб ярадан Фүзулинин өз заманәсиндән шикайәтләр этдийини көстәрдийи заман Шаиг бөйүк шаирин: «Бир дөврдәйәм ки, нәзм олуб хар...» мисраларыны мисал кәтирир.

Сабирин Сәһһәт тәрәфиндән язылмыш вә илк дәфә «Һоп-һопнамә»нин 1912-чи ил нәшриндә верилмиш тәрчүмейи-һалы Сабири тәдгиг эдәнләр вә өйрәнәнләр үчүн мө'тәбәр, гиймәтли бир мәнбә олдуғу кими, Сәһһәтин Шаиг тәрәфиндән язылмыш вә илк дәфә мүәллифин «Түрк әдәбийяты» дәрслийиндә чап олунмуш тәрчүмейи-һалы да бир о гәдәр мө'тәбәр, гиймәтли мәнбәдир. Бу әсәриндә Шаиг өз достунун һәяты вә сәнәти һаггында, хүсусилә онун мүтәрчимлик фәалиййәти һаггында мулаһизәләр вә фактик мә'лумат вермишдир.

Әзиз МИР ӘҺМӘДОВ.